

МЕТОДИ НАВЧАННЯ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ ТРАДИЦІЙ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА ПІД ЧАС ВИШИВАННЯ ВИРОБІВ

Анотація. У статті йдеться про методи навчання учнів старшої школи української народної вишивки. Розглядаються певні аспекти практичного навчання. Встановлено, що практична робота учнів будується на основі продуктивної праці, що ускладнює організацію освітнього процесу. Доводиться вдаватися як до фронтальної, так і до індивідуальної форми організації роботи учнів. Разом з тим, продуктивний характер праці створює необмежені можливості для підвищення активності учнів на уроці, бо в руках учителя буде новий важливий засіб організації учнів щодо виконання навчальних завдань.

Ключові слова: профільне навчання, українська народна вишивка, методи навчання, прийоми, освітні проекти.

Abstract. The article deals with methods of teaching high school students of Ukrainian folk embroidery. Some aspects of practical training are considered. It is established that the practical work of students is based on productive labor, which complicates the organization of the educational process. We have to resort both to the frontal, and to the individual form of organization of work of students. However, the productive nature of labor creates unlimited opportunities for increasing the activity of students in the classroom, since in the hands of the teacher there will be a new important tool for organizing students to perform educational tasks.

Keywords: profile education, Ukrainian folk embroidery, methods of teaching, receptions, educational projects.

Постановка наукової проблеми. Визнання учня головною дійовою фігурою освітнього процесу, реалізація проблем творчого розвитку особистості під час профільного навчання в старшій школі потребують розробки педагогічних технологій, метою яких є не накопичення знань і вмінь, а постійне збагачення творчим досвідом і формування механізму самоорганізації кожного учня [1-4].

Розвиток творчої особистості потребує запровадження нових дидактичних і методичних засобів, що допомагають змоделювати освітній процес, виходячи із поставленої мети. За цих умов учитель проектує модель продуктивного пізнання і запроваджує її у своїй діяльності. Далі цю модель може бути покладено в основу розвитку творчого потенціалу учнів. У цьому процесі відбувається усвідомлення змісту і значення ланок моделі та здійснюється алгоритмізація навчання: пізнання – знайомство з ідеєю, проблемою; сприйняття – співставлення нового з власним досвідом, переробка інформації; засвоєння-співставлення власного досвіду з досвідом довкілля, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, перегляд нагромадженого, наявних засобів, методів, бажання вдосконалення існуючого; вплив – вибір засобів, методів

нової дії, реалізація, порівняння результатів особистісного впливу.

Важливим для вчителя є опанування вміннями повсякчас ставити учня в такі умови, коли він самостійно прийматиме рішення. У центрі уваги педагогів перебуває не середній учень, а кожен школяр як особистість у своїй унікальності. Навчання зорієнтоване на учня, який свідомо ставиться до різних засобів пізнання.

Короткий аналіз досліджень проблеми. У науці постійно дискутується проблема, чи можна навчитися творчості, творчого мислення. Досвід роботи експериментальних шкіл, ліцеїв дає змогу ствердно відповідати на це питання. Головна мета інноваційних процесів – подолання відчуження учня від довкілля та надання йому можливості самому активно освоювати його. Лише в процесі самостійної діяльності в дитини можуть бути сформовані навички безперервного інтелектуального саморозвитку.

Створення творчої атмосфери – справа складна, але необхідна. У літературі знаходимо різні поняття: «педагогічне середовище пізнання», «середовище продуктивного пізнання», «освітнє середовище». Можна характеризувати це середовище взаємодією інформаційного, психологічного, пізнавального, педагогічного компонентів. Завдяки збалансованості функцій учителя й учня створюються комфортні умови для творчого розвитку дитини.

«Стартовим майданчиком» успішного навчання й формування творчих здібностей учнів під час профільного навчання української народної вишивки є наявність трьох складових інтелектуальної діяльності, спрямованої на засвоєння чогось принципово нового: високого рівня сформованості елементарних пізнавальних процесів; високого рівня активного мислення; високого рівня організованості і цілеспрямованості пізнавальних процесів.

Цього можна досягти за допомогою внутрішнього плану дій: планування, аналізу, рефлексій. Учитель спрямовує розвиток учня за напрямками: пізнання, сприймання та засвоєння довкілля; вплив учня на довкілля; формування здатностей до орієнтації та саморегуляції, особистісного підходу до явищ, середовища, вчинків, практична орієнтація знань. При цьому вчитель виховує культ знання, застосовує широку інформованість, тому що розвиток особи породжує незалежність, свободу мислення.

Виклад основного матеріалу.
 Вишивка поєднує минуле з сучасністю і стверджує подальший розвиток орнаментальної живописної культури. Нині вона є важливою художньою цінністю, одним з найпопулярніших видів рукоділля. На основі вишивання створюють вишукані композиції, якими оздоблюють різноманітні вироби – одяг, білизну, рушники, скатерки, серветки, хустки, диванні подушки, панно, картини, різноманітні дрібнички тощо (рис. 1).

Оздоблення виробу ексклюзивною вишивкою дозволяє втілювати в реальність найбільш дивовижні власні ідеї та задуми. Адже ексклюзивна вишивка є засобом виявлення індивідуального неповторного стилю в декоруванні різноманітних виробів. Щоб побудувати композицію вишивки для оздоблення виробу, необхідна доцільна послідовність і поетапність організації процесу оздоблення об'єкта праці. За характером навчального матеріалу навчання української народної вишивки відрізняється від інших начальних предметів, що призводить до деяких особливостей у використанні методів навчання.

Перед вибором методів навчання традицій декоративно-ужиткового мистецтва під час вишивання виробів визначимо структуру змісту навчання та його наповнення згідно з вимогами програми профільного навчання (табл. 1).

Таблиця 1

Структура змісту профільного навчання української народної вишивки

Розділи, теми	К-ть годин
Вступ. Українська народна вишивка. Художні промисли України. Основи матеріалознавства	6
Розділ 1. ВИДИ ШВІВ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ВИШИВОК	36
Розділ 2. ТЕХНІКИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ВИШИВЦІ	18
Розділ 3. ЛІЧИЛЬНІ ВИШИВКИ	12
Розділ 4. ГЛАДЬ, ЇЇ ВИДИ І ЗАСТОСУВАННЯ	66
Розділ 5. ПРОЗОРО-ЛІЧИЛЬНІ ТЕХНІКИ. МЕРЕЖКИ, ЇХ ВИДИ І ЗАСТОСУВАННЯ	60
Розділ 6. ДОГЛЯД ЗА ВИШИТИМИ ВИРОБАМИ	6
Резерв часу	6
Трудова навчально-виробнича практика	60

Рис. 1. Вироби, оздоблені вишивкою

Загальну структуру профільного навчання української народної вишивки можна подати через такі блоки: основи технології української народної вишивки, проектування та виготовлення вишитих виробів, презентація та оцінка результатів проектної діяльності.

Розповідь, пояснення, бесіда характерні тим, що в них використовується усне слово. Коли йдеться про застосування розповіді, пояснення і бесіди під час навчання вишивання, варто враховувати, що на виклад матеріалу треба відводити не більше, як 20-25% навчального часу. Розповідь на заняттях у майстернях застосовується порівняно рідко. Її можна використовувати, коли учням повідомляють про основні завдання навчання, правила внутрішнього розпорядку, досягнення в певних галузях народного господарства тощо. Часто застосовують пояснення, що супроводжується демонструванням. Пояснювати доводиться схеми узорів, правила вишивання виробів тощо.

До розповіді і пояснення висуваються такі вимоги, які треба виконувати, щоб забезпечити досягнення дидактичної мети: достовірність змісту, чіткість, логічна послідовність, доступність, емоційність викладу, а саме. Факти, які наводять учням, повинні якнайкраще відповідати змісту навчальної програми і бути науково обґрунтованими. Не варто захоплюватися великою кількістю фактів, бо за ними інколи зникає суть виучуваного матеріалу або процесу. Поняття «просто» і «складне» у науці і навчанні не збігаються. Практикою доведено, що під час пояснення технологічних прийомів вишивання доцільно вдаватися до аналітико-синтетичного викладу матеріалу, а саме: спочатку ознайомити учнів з об'єктом у цілому, потім розчленувати (практично або в уяві) об'єкт на складові частини, вивчити їх і знову повернутися до об'єкта в цілому, розглянувши його глибше і докладніше.

Зміст профільного навчання дає змогу обґрунтовувати теоретичні положення, з якими ознайомлюються учні, і правила виконання трудових прийомів, якими вони оволодівають. Якщо учні зрозуміють потребу дотримання певних правил безпеки, прийомів роботи тощо, то вони їх виконуватимуть свідомо.

Байдужість учителя під час викладу навчального матеріалу передається учням. І навпаки, коли вчитель викладає матеріал емоційно, а цьому сприяє правильний добір фактів, то учні краще сприймають нові відомості і добре запам'ятовують їх.

Бесіду можна використовувати на різних етапах навчання: під час викладу нового матеріалу з опорою на попередні знання учнів, закріплення, перевірки й узагальнення вивченого матеріалу.

До бесіди вчитель готується, підбирає зрозумілі для учнів питання, що відображатимуть сутність змісту, розміщує їх у доцільній послідовності. Питання мають бути чіткими, лаконічними, не містити підказок; на них учні мають дати розгорнуту відповідь.

Лабораторні роботи застосовують на заняттях для ознайомлення учнів з властивостями використовуваних матеріалів і будовою робочих інструментів. Перед учнями ставлять завдання провести посилені дослідження,

випробовуючи і порівнюючи властивості матеріалів. Навчальна програма з вишивки передбачає кілька лабораторних робіт. Кожна з них має певний зміст, яким визначається характер і послідовність дій учнів. Разом з тим лабораторні роботи мають певні узагальнені риси: завдання, передбачені лабораторними роботами, пов'язані з певними дослідженнями, що збагачують учнів знаннями, розширюють їхній світогляд. Виконання лабораторних робіт часто супроводжується ескізуванням, виконанням певних розрахунків; висновки, до яких прийшли учні, відображуються у звіті; під час лабораторних робіт учні спираються на знання основ наук.

Демонстрування об'єктів, процесів, що вивчаються, і їхніх зображень. Перш за все унаочнення під час профільного навчання є однією з головних умов правильної організації освітнього процесу, бо зміст останнього весь час пов'язаний з реальними виробами і процесами. На кожному уроці широко використовують наочність (натуральні об'єкти, їхні моделі).

Другою особливістю застосування методів демонстрування об'єктів праці і їх зображень під час навчання вишивання є те, що наочність тут, як правило, є не просто ілюстрацією до навчального матеріалу, а об'єктом вивчення, джерелом знань, засобом формування вмінь і навичок.

Третя особливість застосування методів демонстрування об'єктів, процесів і їх зображень під час профільного навчання вишивання полягає у використанні графічних зображень (рисунок, схеми, карточки). Застосовуючи рисунки, вчитель формує графічну культуру учнів.

Методи практичної роботи учнів з української народної вишивки. Усі робочі операції здійснюються за допомогою трудових дій. Способи виконання трудових дій вироблені суспільно-виробничою практикою і закріплені в знаряддях праці. Тому оволодіти тією або іншою трудовою дією – це означає засвоїти спосіб поводження з тим інструментом, за допомогою якого виконується певна дія. Розрізняють два ступені засвоєння: первинний і вищий. Первинний ступінь характеризується непевним і сповільненим виконанням дії з свідомим контролем кожного її елемента і називається вмінням. Існує стільки вмінь, скільки є різних конкретних видів трудових дій.

Наприклад, пряма гладь характеризується тим, що стібки виконують паралельно ниткам тканини – основи або утку (піткання) (рис. 2). Кожен стібок прокладають через одну нитку тканини. В узорах пряму гладь поєднують з іншими лічильними швами (рис. 3). Ця техніка зустрічається майже в усіх регіонах України. Однак у кожному з них зберігаються специфічні особливості кольорового рішення, побудови композиції та способу виконання.

Рис. 2. Схематичне зображення техніки виконання прямої гладі

Рис. 3. Поєднання прямої гладі з іншими видами швів

Художня виразність вишивки лічильними швами, як і будь-якими іншими, залежить від правильного добору матеріалів та інструментів. Їх вибір здійснюють відповідно до способу вишивання та призначення готової роботи. Матеріали поділяють на два види: матеріал як основа – тканина, на якій вишивають, та матеріал, яким вишивають, – нитки.

Уміння в процесі навчання вдосконалюється, досягаючи свого найвищого ступеня, який дає змогу виконувати дію точно, швидко, легко і впевнено, з контролем не лише за процесом її виконання, а й за наслідками. Найвищий ступінь засвоєння її називається навичкою. Отже, вміння й навички характеризують певний ступінь засвоєння трудових дій. Уміння переходять у навички. Навичка - це закріплене вправами вміння виконувати ту або іншу дію.

Психологічні дослідження і узагальнення практичного досвіду навчання трудових умінь та навичок свідчать, що основними умовами успішного їх формування є: визначеність завдання, розуміння мети і засобів її досягнення; відповідність методів навчання основним особливостям видів умінь і навичок; ефективність інструктування; достатня кількість вправ; своєчасність і об'єктивність оцінок діяльності учнів і знання ними результатів вправ; активна діяльність учнів; самоконтроль учнів за практичною діяльністю.

Саме тому, у формуванні умінь і навичок вирішальне значення мають такі методи профільного навчання, як вправи та інструктування. Під навчальним інструктуванням розуміють пояснення, спрямоване на розкриття змісту певного завдання та способів його виконання і на коригування практичної діяльності учнів; пояснення, як правило, супроводжується демонструванням правильного виконання трудових прийомів, ілюструванням виробу тощо. У деяких методичних посібниках інструктування розглядається як елемент уроку – його структурна одиниця. При розгляді інструктування як методу навчання останній можна розглядати як сукупність головним чином пояснення, демонстрування вчителя, тобто як одиницю з точки зору способів навчальної діяльності. Навчальне інструктування можна класифікувати за трьома ознаками: формою виконання (усне, письмове, письмово-графічне, демонстраційне, засобами кіно тощо); часом проведення (вступне, поточне, заключне); охопленням учнів (фронтальне, ланкове, індивідуальне).

Провідною є усна форма інструктування. Важливе місце займає застосування письмово-графічної і графічної форми. Вступне інструктування може мати характер докладних або, коротких вказівок про наступну практичну діяльність учнів. Поточне інструктування повніше розкриває зміст вступного інструктування і є його продовженням. Обсяг і застосування вступного, поточного і заключного інструктувань залежать від конкретних умов праці.

Особливе значення для підвищення ефективності інструктувань має їх раціональне поєднання і обґрунтоване використання фронтальних та

індивідуальних форм. Коли класи великі, доцільною є фронтальна форма, бо вона дає можливість зберегти колективний характер навчання і керувати роботою учнів, здійснюючи індивідуальний підхід завдяки використанню інструкційної документації, а за потреби – й індивідуального інструктування.

Зміст інструктування в кожному конкретному випадку визначають залежно навчальних завдань, тобто від того, яка виконується робота. У загальному вигляді інструктування може складатися з таких елементів:

а) вступного інструктування з вивчення нової операції – характеристики операції; демонстрування правил виконання трудових прийомів у нормальному сповільненому темпах; визначення ознак самоконтролю; мети завдання;

б) поточного інструктування з виправлення помилок у виконанні трудових дій; з припинення роботи учнів; звертання уваги на роботу учня, який допустив помилку; пояснення причин неправильної роботи, бесіди з усіма учнями з цього приводу; відтворення прийомів учнем, який допустив помилку; дозволу класу продовжувати роботу;

в) заключного інструктування – показу доброякісно виконаних виробів і виробів зіпсованих (якщо такі є); загальна характеристика роботи учнів; аналіз помилок, допущених учнями, оцінка робіт учнів. До інструктування ставлять дидактичні вимоги, а саме: різноманітність форм інструктування, усне слово вчителя (пояснення, розповідь, бесіда), спрямоване на розкриття суті трудової дії, дає неповну, хоча й правильну картину.

Після пояснення і демонструвань учителя учні пробують виконувати вправи. Дослідження процесу профільного навчання свідчать, що для засвоєння трудових умінь учні в першій період навчання повинні уважно стежити за своїми рухами, тобто зосереджувати увагу на своїх робочих рухах, а не лише на предметі виготовлення. Тому вивчення кожної нової операції доцільно починати з нетривалих вправ (5-15 хв.).

Нетривалі вправи називають навчальними, бо їх вводять для первинного оволодіння вміннями. У процесі виконання практичних робіт, виготовляючи різні вироби, учні продовжують фактично вправлятися у виконанні трудових прийомів і рухів. Такі вправи називають тренувальними. За змістом розрізняють вправи з організації робочого місця, засвоєння первинних трудових прийомів і рухів, удосконалення вмінь і навичок тощо.

До вправ як методу навчання ставлять певні дидактичні вимоги, зокрема: вправи ґрунтуються на свідомій діяльності учнів; провідну роль у процесі формування навичок відіграє свідомість; фізіологія і психологія встановлюють певні закономірності утворення навичок; безпосередньому формуванню вміння, навички передують утворення елементарного уявлення про них; чим більш точними й конкретними будуть уявлення учнів про виучувані рухи, тим швидше і точніше вони ними оволодіють. Звідси стає зрозумілою важливість діяльності вчителя перед виконанням учнями вправ, в процесі якої перед учнями розкривається значення технологічних операцій, обґрунтовуються правила виконання трудових прийомів.

Вправи і їхні елементи поступово ускладнюються. У різних трудових операціях зустрічаються однакові елементи (прийоми, рухи). Якщо проаналізувати операції, то можна встановити, яка з них проста, а яка складна. У

процесі вправ має відбуватися самоконтроль учнів за своїми трудовими діями. Вчитель з самого початку стежить за тим, щоб трудові прийоми, рухи, операції учні виконували правильно. Цього можна добитися, якщо до контролю залучати самих учнів, щоб вони здійснювали самоконтроль. Наведемо приклад практичної роботи з вишивання лічильною гладдю у вигляді інструкції.

Практична робота. Вправи з вишивання лічильною гладдю.

Інструменти та матеріали: голка, ножиці, наперсток, кольорові олівці, папір в клітинку, тканина, нитки.

Послідовність виконання роботи:

Для засвоєння шва «пряма гладь» виший нескладний зор (рис. 4).

1. Пригадай правила безпечної праці голкою та ножицями.
2. Підготуй тканину з простою і чіткою структурою переплетення. Визнач і виріж потрібний розмір тканини для виконання зору. Щоб тканина не обсипалася, обметай її краї або оброби клеєм ПВА.
3. Пофантазуй і добери нитки потрібного тобі кольору. Цей зор можна виконати будь-якими двома кольорами.
4. Найкоротші стібки в зорі вишивай, охоплюючи 3 або 4 нитки тканини, найдовші – 9 або 12 ниток, проміжні стібки – 6 або 8 ниток. Намалюй власну схему зору на папері в клітинку, враховуючи особливості твоєї тканини.
5. Починай вишивати ниткою світлого кольору найкоротші стібки. Закріпи вишивальну нитку і виконай перший стібок, охоплюючи кількість ниток тканини відповідно до намальованої тобою схеми зору. Кожен наступний стібок виконуй через одну нитку тканини.
6. Користуючись схемою зору, визнач послідовність його виконання. Не забувай, що вишивка має бути бездоганною з обох боків.
7. Для переходу з одного елемента зору до іншого голку з робочою ниткою виведи на виворітний бік, там протягни її під стібками і вколій в тому місці, де продовжуєш вишивку.
8. Для закінчення вишивки лічильною гладдю виведи робочу нитку на виворітний бік і протягни її під кількома щільними стібками. Ні в якому разі не варто робити вузлики!
9. Попрасуй вишивку й прикріпи в робочому зошиті для зразків. Те саме зроби з усіма зразками.
10. Оціни якість виконаної роботи.

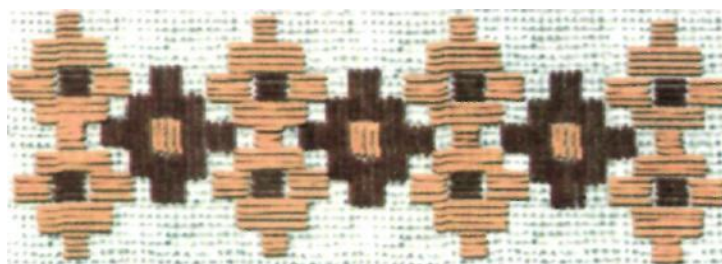

Рис. 4. Зор, виконаний прямою гладдю

Цілеспрямований процес оздоблення виробу вишивкою (від ідеї до її втілення) є творчим проектом. Він визначається трьома взаємопов'язаними

основними фазами, що містять такі етапи:

проекткування – обґрунтування проблеми, формулювання теми й цілей проекту, вибір об'єкта праці, майбутнього виробу для оформлення вишивкою (див. банк ідей); творення ідей та шляхів досягнення остаточного результату (кілька варіантів); визначення способів пошуку, обробки й аналізу потрібної інформації; побудова композиції, створення ескізу виробу; вибір матеріалів та інструментів; прогнозування майбутніх результатів, формування основних критеріїв оцінки майбутнього виробу та його призначення; визначення форми захисту проекту;

технологічна фаза – складання технологічної карти (колективні або індивідуальні); організація робочого місця; виготовлення виробу, виконання відповідних технічних операцій та поточний самоконтроль за їх виконанням; дотримання правил безпечної праці;

заклучна фаза – захист проектів; самооцінка; визначення потреби розробки наступного проекту.

Така організація діяльності допоможе учневі успішно досягти поставленої мети – оздобити вишивкою обраний виріб. Якість діяльності щодо виконання проекту також багато в чому залежатиме від наявності опорних знань учнів, здобутих на попередніх етапах навчання.

Прикладами творчих проектів учнів можуть слугувати серветки, скатерки, рушники, обкладинки для фотоальбомів, прихватки для кухонного приладдя, елегантні сумочки, футляри для окулярів, пенали для ручок, чохли для мобільних телефонів, вітальні листівки, щоденники, мішечки для дрібничок, паспарту для картин та фото тощо.

Висновки. Організація профільного навчання української народної вишивки характеризується формою навчальної роботи (урок, виробнича практика, гурткові заняття тощо); формою організації роботи учнів (фронтальна або групова, бригадна чи індивідуальна, за розподілом праці); формою організації навчання (групова, коли навчання проводиться в складі групи учнів, і індивідуальна, коли навчання проводиться окремо з кожним учнем).

Практична робота учнів будується на основі продуктивної праці, що ускладнює організацію освітнього процесу. Доводиться вдаватися як до фронтальної, так і до індивідуальної форми організації роботи учнів. Разом з тим продуктивний характер праці створює необмежені можливості для підвищення активності учнів на уроці, бо в руках учителя буде новий важливий засіб організації учнів щодо виконання навчальних завдань. Брати участь у створенні корисних речей цікаво для підлітків. Вони охоче вивчають теорію, тим більше, що відразу ж застосовують її на практиці. Спираючись на природне прагнення учнів створювати корисні речі своїми руками, учитель скеровує освітній процес у визначеному програмою напрямі.

Список використаних джерел:

1. Гаркушевський В. С. Наступність у змісті природничо-математичної та спеціальної підготовки у ВНЗ педагогічного профілю / В. С. Гаркушевський, С. Д. Цвілик // Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті : досвід, проблеми, перспективи : зб. наук. праць. – Львів, 2006.

– С. 523-527.

2. Гуревич Р. С. Алгоритмізація пізнавальної діяльності студентів під час навчання нарисної геометрії і креслення у ВНЗ / Р. С. Гуревич, В. С. Гаркушевський, С. Д. Цвілик // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи. – Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. – Вип. 55. – 353 с.

3. Марущак О. В. Методи продуктивного навчання в художньо-конструкторській підготовці майбутніх учителів трудового навчання / О. В. Марущак // Актуальні проблеми виробничих та інформаційних технологій, економіки і фундаментальних наук : зб. наук. праць. – Вінниця : ТОВ «Планер», 2009. – Вип. 6. – С. 509-512.

4. Соловей В. В. Роль і місце дисципліни «Основи проектування і моделювання» в підготовці майбутніх учителів технологій / В. В. Соловей // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Секція № 5. – Педагогічні науки : реалії та перспективи. – Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. – Вип. 54. – С. 190-196.

5. Цвілик С. Д. Організація проектної діяльності майбутніх учителів трудового навчання та технологій засобами хмарних сервісів / С. Д. Цвілик, В. С. Гаркушевський, І. В. Шимкова // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць. – Вінниця : ТОВ «Планер», 2018. – Вип. 50. – С. 410-414.

6. Цвілик С. Д. Комплексне методичне забезпечення як фактор реалізації наступності у проведенні самостійної роботи / С. Д. Цвілик, Н. І. Романюк // Актуальні проблеми трудової і професійної підготовки молоді : зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – Вип. 9. – С. 121-123.

